

УДК: 82.09: 81'22

*Юлія Полікарпова
к.філол.н, доцент
кафедри іноземних мов
Таврійського державного
агротехнологічного університету*

ЕВОЛЮЦІЯ РЕЦЕПЦІЇ ТЕКСТУ В ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Дослідники західної культури зазначають, що II половина XX століття пройшла під знаком постмодернізму. Більшість із них сходяться на тому, що перехід від модернізму до постмодернізму припав на середину 1950-х рр. У 1960-ті – 1970-ті рр. постмодернізм охопив різні національні літератури, а у 1980-ті рр. він став домінуючим напрямком не тільки сучасної літератури, а й культури в цілому. Новітні відкриття, процеси глобалізації, інформатизації, індустріалізації та інтенсивної технологізації сприяли визнанню надзвичайної складності сучасного світу, у результаті чого він почав сприйматися як непідвладний для розуміння окремим індивідом. Усе це призвело до певної розгубленості людини, яка, відійшовши від традиційних ‘конвенційних’ методів, втратила орієнтири, зневірилася у можливостях раціонального пізнання. Характеризуючи цей період дослідники ведуть мову про виникнення ‘постмодерністської свідомості’, якій властиві заперечення пізнаваності світу, втрата віри у вищий сенс людського існування, а звідси іронічність, пародіювання, абсурдистська гра, еkleктизм, плюралістичність, хаотичність та фрагментарність, тотальність тексту тощо. Літературознавство також опинилося під впливом постмодерністських ідей.

У II половині XX століття текст став центральним елементом у літературознавстві та критиці. Поняття ‘текст’, за словами Ю. Лотмана, “<...> безперечно, один із найуживаніших термінів у науках гуманітарного

циклу” цього періоду [12, с. 430]. За цей час відбулася справжня еволюція тексту від вмістилища порожньої структури, здатної наповнюватися різними елементами, до пантекстуального простору. Значно трансформувалися і погляди літературознавців на текст. Текстоцентризм став основною ознакою таких напрямів у літературознавстві як структуралізм, семіотика та деконструктивізм.

Текстоцентричні методології в літературознавстві ставали об’єктом уваги ряду вітчизняних та зарубіжних дослідників (О. Козлов, М. Зубрицька, Н. Нефедов, О. Галич, М. Гіршман, В. Федоров, І. Ільїн, Ю. Ковбасенко, Г. Косіков, Н. Ржевська, Н. Рокунова, Т. Ніколаєва, О. Солоухіна, В. Лейтч, Р. Кон Дейвіс, Т. Іглтон, Д. Лодж, Ф. Лентріккіа, Дж. Томпкінс, Г. Девідсон, С. Маїллокс, Р. Селден, Дж. Беттерсбі, Г. Вайт, та ін.). Проте, предметний розгляд еволюції рецепції тексту окреслювався лише в загальних рисах чи залишався поза увагою.

Метою статті є виявлення еволюційних трансформацій рецепції тексту за період з 1950-х по 1990-ті рр., однією з характерних ознак якого стало панування постмодерністської свідомості.

У літературознавчих дослідженнях кінця 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. особливого поширення набув структуралізм. Його прихильники почали активно використовувати термін ‘текст’ і протиставляти його ‘твору’, т.т. така визначальна риса постмодернізму як текстоцентризм набула поширення в літературознавстві. За словами Р. Барта, одного з найвпливовіших французьких критиків-текстоцентристів, “твір є речовим фрагментом”, а “текст – полем методологічних операцій” [6, с. 343]. Для тексту, що існує тільки в мові, принципово важливим стала не ‘службова’ герменевтична функція по відношенню до об’єкта, коли текст пояснює, що означає твір, а його метонімічна заступальна роль, коли текст отримує незалежність від об’єкта.

Тому структуралісти здебільшого займалися здійсненням структурного аналізу, завданням якого було не виявлення унікальності та неповторності окремого твору, а пошук внутрішніх закономірностей його будови, що дозволило б, за словами Р. Барта, “<...> в одній-єдиній структурі <...> побачити всі розповідні тексти, що існують у світі”, в структурі одного твору побачити всю систему літератури [5, с. 11]. Вважалося, що в кожному тексті закладена певна структура, властива усій літературі.

Поширена теза постмодернізму про те, що сенс людського буття не є предметно вичерпним або моносемантичним, а змінюється внаслідок різних інтерпретацій, знайшла своє вираження у працях структуралістів, адже саме вони висунули ідею про можливість різних прочитань одного тексту. Розглядаючи літературу як систему, вони прагнули точно визначити її структуру, встановити, як вона може заповнюватися різними елементами. Вони вважали, що існує одне ‘порожнє’ значення тексту, яке може наповнюватися різними смислами.

Семіотичний напрям, що набув поширення в літературознавстві у II половині 1960 – 1970 рр. і був тісно пов'язаний зі структуралізмом, зробив текст своїм фундаментальним поняттям, проте зміст, який вкладали в нього дослідники, значно різнився в залежності від їхніх поглядів, смаків та намірів. Особливість семіотичного підходу полягала в тому, що поняття ‘текст’ тлумачився занадто широко, його межі розмивалися, що призводило до накладання категорії тексту на зовсім неоднорідні явища. Літературні твори, картини, музичні твори, різні продукти людської культури, історія та навіть сама людина, а також явища природи розглядалися як тексти.

Художній твір для семіотиків перетворився на текст, що визначався як будь-яка семантично організована послідовність знаків або як один знак. У більшості структурно-семіотичних досліджень того часу текст розглядався автономно і вважався довершеним та самодостатнім, таким, що

концентрується на собі самому, на відношеннях між своїми внутрітекстовими елементами.

Запропонованій структуралістами ідеї можливості множинних значень тексту семіотики запропонували власне трактування. Вони наголосили, що в процесі читання (який розглядався як акт комунікації), передача повідомлення (тексту) від відправника (автора) до читача (реципієнта) ускладнюється через відмінності в кодах, розбіжність у контекстах, а також письмовий спосіб передачі повідомлення. Виходячи з цього, значення літературного тексту більше не вважалось стабільною, наперед визначеною сутністю, яка проходить без перешкод від відправника до отримувача повідомлення. Значення знаходиться в усьому акті комунікації, воно здатне генеруватися в самому процесі комунікації. Таку думку поділяли радянські семіотики (Ю. Лотман, В. Іванов, В. Топоров та ін.), італієць У. Еко, американці Р. Скоулз, Дж. Каллер, М. Ріффатер та інші.

Характерним для семіотичних досліджень у галузі літератури стало позбавлення літератури статусу 'привілейованого виду мистецтва' і розгляд художніх творів на рівні з іншими знаковими системами, а в межах самої літератури – визнання однакової цінності різних текстів (стирання межі між елітарною та масовою літературою). Така позиція семіотиків відповідає філософсько-естетичній парадигмі постмодерністської культури, де, за словами Ю. Ковбасенка, "<...> компоненти елітарної культури і масової культури використовуються в однаковій мірі як амбівалентний ігровий матеріал, а смислова межа між масовою і елітарною культурою виявляється принципово розмитою або знятою"; тоді розмежування елітарної культури і культури масової практично втрачає сенс", і "відбувається елітаризація масової культури і водночас – омасовлення елітарності" [10, с. 11].

Якщо для раннього етапу розвитку структурно-семіотичних досліджень характерним був іманентний аналіз текстів, то з часом семіотики зробили

об'єктом своєї уваги не тільки текст, а й понадтекстову єдність. У 70-ті рр. ХХ ст. текст, як об'єкт семіотичного дослідження, характеризується своєю відкритістю, незавершеністю та недостатністю, він завжди пов'язується з іншими текстами. Як вірно наголошує Дж. Каллер, важливою відмінністю власне семіотичних досліджень цього періоду є те, що “<...> літературні твори розглядаються не як автономні сутності, ‘органічні цілі’, а як інтертекстуальні конструкції: послідовності, що мають значення у відношенні до інших текстів, які вони приймають, цитують, пародують, заперечують або, взагалі, трансформують. Текст може бути прочитаний тільки у відношенні до інших текстів, і це уможлиблюється кодами, які оживляють дискурсивний простір культури” [1, с. 38]. “Текст являє собою не лінійний ланцюжок слів, що виражають єдиний телеологічний смисл (повідомлення Автора-Бога), а багатомірний простір, де сполучаються та суперечать один з одним різні види письма, жоден з яких не є вихідним; текст зітканий з цитат, що відсилають до тисяч культурних джерел,” – пише Р. Барт [6, с. 388].

На позначення міжтекстових зв'язків такого плану використовують термін ‘інтертекстуальність’, який був введений у науковий вжиток Ю. Крістєвою в 1967 році. Сама дослідниця визначає інтертекстуальність як суму знань, що уможлиблює отримання значення текстами, адже як тільки текст вважається залежним від інших текстів, які він вбирає та трансформує, на місці поняття інтерсуб'єктивності встановлюється поняття інтертекстуальності [1, с. 104]. Інакше кажучи, інтертекстуальність є властивістю тексту, від якої значною мірою залежать можливі значення художнього тексту. Саме інтертекстуальність є однією з найважливіших ознак постмодерністського дискурсу. “У культурі постмодернізму інтертекстуальність стала обов'язковою частиною культурного дискурсу і одним з художніх прийомів, оскільки принципова еkleктичність і цитування є домінуючими рисами сучасної культурної ситуації”, –

наголошує Ю. Ковбасенко [10, с. 5].

Положення, що історія та суспільство можуть бути прочитані як текст, призвело до сприйняття людської культури як єдиного інтертексту, який в свою чергу є наче передтекстом будь-якого тексту, що з'являється. Італійський семіотик У. Еко висловлював думку про існування ненаписаної культурної енциклопедії, якою ми всі користуємося, коли надаємо значення тексту, оскільки тексти обов'язково містять посилання, які ми засвоюємо без явних зусиль. Інтертекст має не один вхід, а безліч, тому увійти до нього виявляється можливим через будь-який вхід завдяки використанню інтертекстуальних кодів.

Якщо у 50 – 60-ті рр. ХХ ст. літературознавці зосереджувалися переважно на структурному аналізі, то 70-ті рр. характеризуються переходом до текстуального аналізу, метою якого, за словами Р. Барта, є “<...> не опис структури твору, тобто не реєстрація цієї структури, а радше створення рухливого структурування тексту (структурування, яке переміщується від читача до читача протягом історії), проникання у смисловий обсяг твору, у процес його ‘означування’” [8, с. 385]. Саме процес набування значення у творі, підключений до інших текстів, інших кодів, стає об'єктом текстуального аналізу. Тут розкривається специфіка семіотичного літературознавства: якщо літературні критики запитують, що означають тексти, то семіотиків та структуралістів передовсім цікавить те, як мова та література передають значення. Інакше кажучи, саме процес смислоутворення, проникнення твору до свідомості читачів, здійснення впливу на них є предметом текстуального аналізу й становить особливий інтерес для літературознавців-семіотиків.

Культ власне тексту в структурно-семіотичному вивченні літератури призвів до розгляду людини як тексту, що підпорядковується певному набору правил. В результаті автора позбавили ролі головного носія значення. В одній із найвідоміших праць Р. Барта з символічною назвою

“Смерть автора” чітко висловлена така тенденція у семіотичних дослідженнях літератури: “<...> нині текст створюється і читається так, що автор на всіх його рівнях усувається” [6, с. 387].

Оскільки прихильники семіотичного напрямку розглядали автора твору не як визначну особистість із великим талантом, а як медіума, через який проходять численні коди, конвенції, тексти, вони заявили про те, що значення більше не є вираженням авторського наміру, натомість воно ставиться у залежність від ментальних структур або від систем правил, існуючих незалежно від людини. У програмній праці “Критика та істина” Р. Барт зазначає: “Міфологічний голос музи нашіптує письменнику не образи, не ідеї і не віршовані рядки, а велику логіку символів, неосяжні порожні форми, що дозволяють йому говорити й діяти” [6, с. 357]. Іншими словами, семіотики трактували свідомість та самосвідомість суб'єкта не як вихідні положення, а як вторинні утворення, в основі яких лежить позасвідоме функціонування знаково-символічних систем культури. Це й призвело до ‘децентралізації’ індивідуального суб'єкта і проголошення необхідності вивчення не свідомих мотивів автора, а ментальних структур, культурних кодів та конвенцій.

Характерно, що і читач в семіотичних дослідженнях не наділений абсолютною владою над текстом. Семіотики-літературознавці розглядають читача не як індивідуальну особистість, яка може тлумачити текст будь-яким чином. Читачі для семіотиків це, як пише Р. Скоулз, ‘розділені душі, пересічені кодами’ [4, с. 14]. “Залишити читача ‘вільним’ для інтерпретації неможливо. ‘Вільний’ читач просто знаходиться у владі культурних кодів, що створюють кожну людину як читача, і маніпулятивних рис тексту, класу, а також всієї ситуації читання,” – пояснює дослідник [4, с. 14]. Читач потрібний в семіотичному вивченні літератури для виконання функції центру, навколо якого зосереджується значення. ‘Смерть автора’ в семіотичних дослідженнях компенсується ‘народженням читача’ [6, с. 391].

Читач є необхідним для здійснення семіотичного аналізу текстів. Саме певний набір кодів, якими володіє читач, дозволяє йому розуміти текст. Однак, оскільки набір кодів у читачів є суто індивідуальним і залежить від багатьох факторів (виховання, рівня освіченості, кола спілкування, індивідуального кругозору, особливостей світосприйняття, світогляду, особистих уподобань тощо) розуміння того самого тексту у різних читачів можуть значно відрізнятись, що й зумовлює множинність можливих значень тексту. Подібне ‘кодування’ характерне саме для літератури постмодернізму.

Визнавши необхідність вивчення читацьких реакцій для отримання більш повної картини смислів художнього твору, семіотики проголошують необхідність вивчення процесу сприйняття тексту читачем, а у своїх дослідженнях зосереджуються на процесі читання. Не задовольняючись більше можливостями поетики, представники семіотичного літературознавства зосереджуються на створенні ‘теорії читання’. Вони стверджують, що література є означуючою системою, що має у своїй основі такі види діяльності як читання та письмо, і завданням якої не є передача наперед визначеного змісту читачеві. Текст отримує значення в процесі читання. Тому для представників семіотичного напрямку в літературознавстві читання – “<...> це свого роду мандрування в просторі тексту, – мандрування, маршрут якого не обмежується послідовним перебором літер – зліва направо та зверху вниз <...>, а, навпаки, є роз’єднанням сусідніх та поєднанням далеких один від одного відрізків тексту, – процесом, якому текст зобов’язаний своєю просторовою, а не лінійною організацією” [13, с. 39].

Уперше тезу про самореференційний характер художнього тексту була висунута семіотиками. Вони відмовилися визнавати літературу наслідуванням реальності і припустили, що кожен текст концентрується на собі самому, на відношеннях між своїми внутрітекстовими елементами, на

власних способах смислоутворення. Тут погляди літературознавців виявилися близькими до філософського ідеалізму і засвідчили загальну зміну парадигми мислення. Однак з таким твердженням активно полемізували представники московсько-тартуської школи, а також американські літературознавці Дж. Каллер, Р. Скоулз, М. Ріффатерр та інші. Вони запропонували розглядати текст не тільки як ‘множинність з відношенням дистрибуції’, а скоріше як ‘множинність з ієрархічними відношеннями’, що відкриє можливість “<...> описати в семіотичних термінах <...> той рубіж, на якому знакова система отримує вихід до соціальної та історичної практики” [7, с. 449]. За такого підходу семіотика може розраховувати на ефективну взаємодію з такими екстрасеміотичними дисциплінами, як історія, психологія та естетика. Як бачимо, семіотики приходять до визнання необхідності вивчення літератури в контексті всієї культури з виходом до соціальної практики.

Ідею семіотиків про самореферентний характер тексту розвинули деконструктивісти. Для них текст являє собою дещо довільне, таке, що може бути наповнене будь-яким смислом, нерідко абсурдним. Голова деконструктивістського руху французький критик Ж. Дерріда зазначав: “Жодне значення не може бути визначене поза контекстом” [11, с. 218]. Більш того, деконструктивісти проголошують смислове свавілля тексту, яке жодним чином не може бути обмежене, що веде, як писав американський літературознавець П. де Мен, до ‘систематичного знищення значення’. При цьому не тільки текст, а й уся література знищує себе. “Література анулює себе внаслідок своєї розпливчастості”, – наголошував Ж. Дерріда [11, с. 219]. Якщо семіотики (хоча і не всі) розглядали як означення, так і означник, то деконструктивісти повністю зосередилися на першому.

Думка про ‘абсолютне свавілля мови’ є провідною в ідеології деконструктивізму. П. де Ман писав: “<...> слово або текст не пов’язані з чимось попереднім, а відбувається тільки довільно, і сила його полягає у

цій довільності” [11, с. 220]. Отже, якщо в семіотичних дослідженнях влада тексту обмежується об'єктивно існуючими кодами та конвенціями, то деконструктивісти говорять про ‘диктаг’ тексту, коли форма майже повністю заступає зміст, означник поглинає своє означуване [3, с. 32].

Ідею множинності текстових значень деконструктивісти довели до абсурдності. Значення стали в них невловимими, в результаті його пошук критиком став непотрібним. Краще, що може зробити критик, на їхню думку, – запропонувати свій власний текст, т.т. свій погляд на той чи інший літературний твір, навіть не претендуючи на істину. Критика за такого підходу стає своєрідною, не позбавленою елементів абсурду, грою.

Зацікавлення текстом як актом комунікації або процесом читання, властиве семіотичному підходу до вивчення літератури, розділили і деконструктивісти. Однак, якщо семіотики вважали, що процес читання суворо регламентується різними правилами та скеровується набором конвенцій та кодів, то деконструктивісти визнали абсолютну свободу акту прочитання. “Кожний витвір мистецтва, як і кожен акт його прочитання є потенційним виявленням свободи: ми обираємо власний спосіб вираження, незважаючи на політичні, релігійні чи психологічні перешкоди,” – пише американський деконструктивіст Дж. Гартман [11, с. 230].

Концепцію множинності смислів тексту, висунуту в структурно-семіотичних дослідженнях, деконструктивісти запозичили і перетворили на ідею незліченності смислів. Ж. Дерріда зазначає: “Відсутність трансцендентального означуваного розширює межі володіння значенням та його гри до безмежності” [9, с. 461]. Якщо семіотики займаються пошуком знаків для з'ясування можливих смислів тексту, намагаючись при цьому встановити певні правила, що обмежили б діяльність критика, то деконструктивісти визнають абсолютну свободу критика, перетворюють критичну діяльність на гру, іноді просто абсурдну [3; 9]. Завдання семіотика, ідучи визначеним наперед маршрутом, встановити можливі

смісли тексту, тоді як найкраще, що може зробити деконструктивіст – запропонувати свій ‘текст’, своє бачення тієї чи іншої проблеми. Прихильники використання семіотичного методу в літературознавстві зосереджуються на дослідженні того, як і завдяки чому відбувається процес означування, деконструктивісти ж зосереджуються на тому, щоб, досліджуючи, що найвидатніші та найцікавіші тексти можуть сказати про сигніфікацію, показати, як самі ці тексти знищують логіку сигніфікації, на яку спираються.

Отже, протягом 1950-х по 1990-ті рр. текст посідав одне з центральних місць у літературознавчих дослідженнях. Його інтерпретація значно змінювалася за цей період, а саме поняття зазнавало різних трансформацій, перебуваючи під впливом постмодерністської свідомості.

1. *Culler J. The pursuit of signs. Semiotics, literature, deconstruction / J. Culler. – Ithaca, New York : Cornell university press, 1981. – XIII, 242 p.*
2. *Kristeva J. Essays in semiotics / J. Kristeva. – The Hague : Mouton, 1971. – X, 639 p.*
3. *Man P. de. Allegories of reading: figural language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust / P. de. Man . – New Haven : Yale university press, 1979. – 331 p.*
4. *Scholes R. Semiotics and interpretation / Robert Scholes. – New Haven, London : Yale university press, 1982. – XIV, 161 p.*
5. *Барт Р. S/Z : Пер. с фр., вст. ст. Г.К. Косикова / Р. Барт. – М. : Культура, 1994. – 303 с.*
6. *Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт : Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и вст. ст. Г.К. Косиков. – М. : Прогресс, 1994. – 616 с.*
7. *Барт Р. Лингвистика текста // Новое в зарубежной лингвистике / Р. Барт. – М. : Прогресс. – 1978. – Вып. VIII. – С. 442–449.*
8. *Барт Р. Текстуальний аналіз "Вальдемара" Е.По / Р. Барт // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 385–405.*
9. *Дерріда Ж. Структура, знак і гра в дискурсі гуманітарних наук / Ж.*

Дерріда // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 457–477. 10. Ковбасенко Ю.І. Література постмодернізму: По той бік різних боків / Ю.І. Ковбасенко, 2004. Режим доступу : [http://ae-lib.org.ua/texts/kovbasenko__postmodernism__ua.htm] 11. Козлов А.С. Литературоведение Англии и США ХХ века / А.С. Козлов. – Симферополь : Таврида, 1994. – 255 с. 12. Лотман Ю.М. Текст у тексті / Юрій Лотман // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – С. 430–440. 13. Тодоров Ц. Поетика / Ц. Тодоров // Структурализм : "за" и "против" / Под ред. Е.Я. Басина и М.Я. Полякова. –М. : Прогресс, 1975. – С. 34–13.